

Svensk fäbodkultur och utmarksbruk

KULTURARV

MÅNGFALD

FRAMTID

- ❖ Kolla baksidan, hör av dig till oss!
- ❖ Immateriellt kulturarv – stöd från Kulturdepartementet
- ❖ Ett steg närmare hemslakt
- ❖ Fäbodbrukare fick hjälp av skogsbolaget

Vi ger inte upp!

Frågan om varumärkesrätten till ordet "Fäbod" är långt ifrån ett cold case, förbundet prövar hela tiden olika vägar för att nå det som borde vara en självklarhet – att varumärket tillhör de som brukar en fäbod.

Fäbodbrukarna levde fram till 2010 i tron att de kunde kalla sina produkter för fäbodknäcke, fäbodsmör och liknande namn som hänvisar till var råvarorna kommer ifrån. I den andan började företaget Mat i Härjedalen år 2010 att marknadsföra sin fäbodglass, gjord på mjölk från lokala fäbodar. Strax därefter fick det ner ett brev från Melkers Chark i Falun. Pauline Palmcrantz, dåvarande ordförande för fäbodförbundet berättar vidare.

– Det stod att om företaget inte upphörde att märka glassen med "Fäbod" skulle Melkers ta ärendet till domstol, förbjuda intrånget och kräva skadestånd.

Det framgick också av brevet att Melkers hade varumärkesskyddat ordet "Fäbod" och därmed skaffat sig ensamrätt att använda det i kommersiellt syfte.

FEL AV PRV?

– Jag ringde då till Patent- och registreringsverket, PRV, och fick veta att det stämde att Melkers hade skyddat ordet "Fäbod" sedan många år tillbaka. När jag förklarade hur det drabbade fäbodbrukare sade handläggaren "Det här är ju vårt fel. Vi hade kunnat säga nej med stöd av att det var ett levande kulturarv. Vi måste ha utgått från att det var utdött, något historiskt. Nu är det för sent att upphäva, nu kan Leksandsbröd hävda att de använt det namnet i 30 år" PRV gav Pauline rådet att kontakta Melkers, som då hade varumärket.

– VD:n Per Olsson lät inte helt oivillig då jag föreslog att de officiellt skulle överlämna varumärket till oss i en ceremoni i samband med årets fäbodriksdag som skulle hållas på Skansen. Olsson uppgav att han först måste kontakta Leksandsbröd eftersom de köpt en licensrätt till namnet "Fäbod".

Efter att Olsson pratat med brödfabrikanten återkom han till Pauline och

meddelade att något överlämnande inte kunde bli aktuellt.

NOBBEN AV LEKSANDSBRÖD

Pauline ringde då Peter Joon, VD på brödfabriken och lade fram sitt ärende.

– Joon ville inte ens prata om saken. Det kändes så konstigt, på en ort som Leksand har vi som grundfilosofi att man ställer upp och hjälper varandra, både i företags- och föreningsvärlden. Men här var det mer "ta i med hårdhandskarna", en auktoritär företagsstil.

Kvarstod att resa en talan till Patent- och marknadsdomstolen, men för att ens titta på ärendet skulle advokatens prislapp börja på 100–115 000 kronor. En alltför stor summa för fäbodrörelsen.

KORVFABRIKEN I KONKURS

Den 11 januari 2021 försattes Melkers Chark AB i konkurs. Kenneth Johansson, som då var ordförande i fäbodförbundet skrev följande i medlemstidningen "När Melkers Chark gick i konkurs skyndade vi oss att begära något som kallas administrativ hävning hos PRV, något som kan göras om ett varumärke inte längre används. Vid kontakt med konkursförvaltare framkom att denne fått ett bud på varumärket och det kunde vara på gång att säljas till annan aktör."

Då förbundet själva inte hade ekonomiska möjligheter att komma med ett seriöst motbud tog man kontakt med LRF som lade ett bud, men fick omedelbart ett högre motbud.

Strax därefter meddelade konkursförvaltaren att varumärket sålts till Leksand Knäckebröd AB. Den hävning av varumärket som förbundet lagt in om fördes över till nya ägaren som bestred hävningsansökan.

NULÄGET

I januari lade en fäbodbrukare ut sitt hembakade knäckebröd på den lokala REKO-ringens Facebooksida och kallade det Fäbodknäcke Originalen. Han blir genast uppringd av Peter Joon som uppmanar honom att ta bort inlägget.

Samma månad skriver Pauline "FSF bör initiera ett politiskt arbete över partigränserna för att genom motioner och interpellationer göra det möjligt att genomföra en lagändring som krävs för att en statlig myndighet, i detta fall PRV, skall hållas ansvarig för ett felaktigt beslut."

Frågan kommer nu att beredas i styrelsen för att se vilka vägar framåt som kan vara lämpliga.

Nej, detta är inte en fäbodprodukt.
Foto: Hällpetters Maria Bergström

Pauline Palmcrantz. Foto: Hällpetters Maria Bergström

Medeltidens trendkänsliga säterbrukare

Trettio års tvärvetenskaplig forskning ger en spännande historisk bild av skogsbönderna i norra Värmland. Skogsbonden var förändringsbenägen, snabb till marknadsanpassning och med näsa för vad som var kommersiellt gångbart.

Eva Svensson som är professor i risk- och miljöstudier vid universitetet i Karlstad är en av de forskare som deltagit i arbetet. Gruppen har främst koncentrerat sig på norra Klarälvsdalen men mönstret går igen även i andra skogsbygder. Fornlämningarna i skogen vittnar om att människor här har bedrivit ett omfattande utmarksbruk som en viktig del i en innovativ och flexibel agrar ekonomi, och att mycket av utmarksproduktionen var avsedd för handel.

RESURSKOLONISATION

Forskarna kunde konstatera att framförallt under århundradena efter Kristi födelse, tilltog koloniseringen av skogsbygder för etablering av jordbruksbesättningar där säter och fåbod var en viktig del.

– Det här mönstret är inget unikt för norra Klarälvsdalen, förklarar Eva, man ser det exempelvis i Jämtland och i alla skogsbygder. Framförallt verkar sträckan mellan Trondheim och Sundsvall, där E14 nu går, varit ett innovationsområde för resurskolonisation. Därifrån spred det sig både norr över och söder ut.

MÅNGSYSSLERI

Ett vanligt scenario bland dagens småbrukare är att familjens inkomst säkras genom jobb på olika håll beroende på säsong. Samma sak gällde då. Skogsbönderna ser ut att ha varit mångsysslare som spridit riskerna ifall någon verksamhet skulle slå fel. Förutom jordbruk, inklusive fåboddrift, producerade man järn ur myrmalm, jagade älg i fångstgropar och mycket annat. Ett samhälle vi idag skulle kalla resilient. För att kunna klara av ett så komplext och krävande ekonomiskt system byggde man upp arbetslag som rymde olika kunskaper och kompetenser. Kvinnornas mer framträdande roll i verksamheter utanför själva gården var ytterligare ett sätt att öka antalet händer i arbete. Särskilt viktiga var kvinnorna för fåboddriften, vilken i stor utsträckning var kvinnodrivna.

"Få saker är så adaptiva som fåboddar"

MARKNADSANPASSNING

Vad som drev på skogskolonisationen var jakten på lukrativa varor som efterfrågades av landets elit. Överhuvudtaget verkar skogsbonden ha varit extremt känslig för vad marknaden efterfrågade. Lönade det sig bättre att sälja älghorn och björnskinn än att ägna sig åt boskapsskötsel drog man ner på jordbruket och om efterfrågan på dessa produkter sjönk så utökades jordbruksdelen. Under vikingatiden, från cirka 800 år e Kr., ökade antalet platser där man framställde järn ur myrmalm och kolningsgropar. Beräkningar av produktions- respektive konsumtionsvolymerna för norra Värmland visar att det har varit fråga om en produktion av järn som långt överskred de lokala behoven, och att det alltså handlade om produktion för avsalu. Detta sammanfaller väl med vikingatidens plundrings- och handelsresor där vapen behövdes, men också att bebyggelsen ökade och städer började anläggas. Det behövdes mer båtar, årder, svärd och handelsvaror av både lyx- och vardagskaraktär. De skogliga utmarker- na stod för mycket av produktionen av

Bullermor Stina Persdotter, Gagnef, slår gnistor med ett ovalformigt stål mot en flintbit. Foto: Nils Keyland

Värmland. Jösse härard. Klyvning av sveg, band till gärdesgård. Foto: Nils Keyland

Mjölkslning genom färskt granris. Foto: Nils Keyland

Väggslåning av råg i Bjurbäcken, Mangskogs socken, Jösse härad i Värmland. Foto: Nils Keyland

de varor som efterfrågades; järn, tjära, brynen, täljstensgrytor, timmer, älghorn, bäverskinn, pälsverk med mera.

SENMEDELID

Under 1300- och 1400-tal, börjar aktiviteten på sätrar och fåbodar att öka. Under tidig modern tid, framför allt från 1600-talet, sker ett kraftigt ökat fåbodbruk. Det är uppenbart att man nu har mycket mer boskap på bete än tidigare. Denna ökning kan troligen sättas i samband med växande produktion av mejerivaror, och att man börjar sälja boskap till Bergslagen, så kallade oxdrifter. Forskarna menar att det finns mycket att lära från historien inför framtiden.

– När det gäller sätrar och fåbodar är nog det viktigaste resultatet i det avseendet att dessa har fungerat som en

flexibel resurs i de lokala ekonomierna. Ibland användes fåboden till det ena och ibland till något annat. Den har alltid varit ett levande kulturarv som förändrats utifrån de behov som finns. Få saker är så adaptiva som fåbodar.

Hällpetters Maria Bergström

En fylligare redovisning av resultaten från norra Värmland kommer publiceras i Värmlands Museums årsbok, *Värmland Förr och Nu*. Artikeln är skriven av Eva Svensson, Susanne Pettersson, Stefan Nilsson & Annie Johansson och har titeln *Från resurskolonisation till regional arbetsdelning. En kort summering av 30 års tvärvetenskaplig forskning om de värmländska skogsbönderna*.

Eva Svensson. Foto: Hällpetters Maria Bergström

”Kulturarvisering” - en fara?

Som vi sett har fåbodbruket varit i ständig förändring men målen med brukandet har alltid varit av rent praktisk natur. Odlade man till exempel gråärter var det inte i syfte att bevara en gammal kulturväxt utan därför att man visste att den var tålig. Vallpigorna gick inte heller omkring i skogen och gladdes åt att de var traditionsbärare. Idag har vissa aspekter av det förflutna valts ut eftersom de uppfattas som viktiga och angelägna att bevara. Denna kulturarvsprocess, eller *kulturarvisering*, definierades av Rodney Harrison i *Heritage: Critical approaches* 2013 som en process ”i vilken föremål och platser omvandlas från bruksföremål till utställnings- och upp-

visningsobjekt”. Bevarandet är bra men får i sig inte bli ett hinder för framtidens fåbodbruk. Då har man så att säga bitit sig själv i svansen. Förr uppfördes exempelvis nya fåbodar hela tiden, därför att de behövdes för att bedriva utmarksbruk. Idag säger regelverket att man inte kan få fåbodersättning vid en ny fåbod om det inte funnits en fåbod där tidigare.

KONFERENS FÖR FORSKARE OCH MYNDIGHETER

Vilken forskning och vilka hänsyn behöver tas för att fåbodbruket ska leva även i framtiden och inte utvecklas till enbart en museal företeelse? Detta och andra frågor kommer att behandlas på

en konferens för forskare och berörda myndigheter den 26 augusti vid Väsbo fåbodar strax norr om Edsbyn.

Hällpetters Maria Bergström

Faktaruta

Nils Keyland, 1867–1924, var folklivsforskare och kulturhistoriker. Vid slutet av 1890-talet började han att för Nordiska museets räkning samlas in föremål och dokumentera den gamla finnkulturen i sin värmländska hembygd. Han anställdes vid museet 1906 med ansvar främst för Skansens kulturhistoriska avdelning.

Prästbodarna. Foto: Victoria Törnqvist

Fäbodbruk och skogsbruk – när kommunikationen fungerar som bäst!

Bertil Johansson på Prästbodarna tog kontakt med Stora Enso och tillsammans fann de en lösning som gynnar alla, dessutom blev det en högvinst för den biologiska mångfalden.

Prästbodarnas fäbod mellan Dådran och Bingsjö i Rättviks kommun är en stor levande fäbod, ja troligen den största idag sett till antalet betande djur. De senaste åren har flera olika brukare haft ca 140 kreatur på bete här, varav ungefär 90 nöt och resten hästar, getter och får. En gång i tiden var Prästbodarna långfäbod åt Backa by utanför Rättvik. Dit är det hela fem mil om man idag tar bilvägen. Då som nu är det en stor öppen vall på Prästbodarna, men efter andra världskriget växte den igen totalt, så det har varit ett stort arbete att öppna upp fäboden igen.

SKOGSKANT RUNT VALLEN

Trots betande djur smyger skogen sig allt eftersom på igen och i skydd av den tar sig rovdjuren allt närmare och till och med in på vallen. För att förbättra villkoren att bedriva fortsatt fäbodbruk, förhoppningsvis utan rovdjursstörningar,

föreslog Bertil att Stora Enso skulle göra en insats för att öppna upp runt fäbodvallen. För när det huggits tidigare hade man lämnat ett skogsbestånd alldeles intill vallen.

”Ett ömsesidigt utbyte för fäbodbruket och skogsbruket, det är verkligen win-win”

– Det blir ju lite omvänt tänk, det har aldrig varit någon tät ridå av skog ända fram till gårdesgården på en fäbod, utan tvärtom uppstår ju rik biologisk mångfald av att det hålls öppet och betas. Där djuren gödslar och betar uppstår en viktig symbios som skapar livsmiljöer

för ovanliga arter och på Prästbodarna finns många ovanliga örter och svampar, till exempel blåsuga och violett finger-svamp. Denna symbios har Skogsstyrelsen konstaterat för länge sen, berättar Bertil.

Dessutom finns det väldigt gott om kantareller, vilka ju också sprids och frodas där det betas. Sambandet är tydligt då det vid alla fäbodarna som Bertil brukar finns gott om skogens guld. Men exakt var det växer är han hemlighetsfull med.

I LINJE MED MILJÖKVALITETSMÅLEN

Stora Enso var direkt positiva till omställningen och planerare Robert Wetterskog följde med ut i fäbodmarkerna för att diskutera vad som skulle huggas bort. Som speciellt intresserad av marker med kulturlämningar tyckte Robert det var intressant att få ta del av historien då Bertil berättade om fäbodlivet och

påvisade kulturminnesmärken så som husgrunder och liggmilor.

– Det är klokt att utnyttja de som har koll på markerna, så vi för alltid en dialog med berörda parter. Men visst var det här lite extra intressant eftersom skogsbetesmark är så unikt idag. I landskapsperspektivet är det ju väldigt små oaser i stora områden av skog. Så jag tyckte det var jätteroligt att få chansen att bidra till att skapa en rik biologisk mångfald. Om det inte finns betande djur på skogen så går det ju inte, så det gäller att passa på. Och inte minst är det väl ett väldigt bra exempel på vårt mål att värna lokalsamhällets ekonomiska och sociala utveckling. Dessutom passar insatsen in i de 16 miljökvalitetsmål som Sverige antagit och som utgör den miljömässiga dimensionen av Agenda 2030. Men att utvärdera kommer ju ta lite tid, biologisk mångfald uppstår ju inte över en natt, säger Robert.

MER MULAR I MARKEN

En del av Stora Ensos arbete är redan klart, då gallring utfördes under 2020. Nu återstår bland annat några slutavverkningar där skogsmark ska omläggas till betesmark i närheten av fåbodvallen. Två mindre bestånd med concortatallar har stora toppbrottskador och ska ersättas av nya vanliga tallar. Till frötallarna som sparas söder och norr om vallen har Stora Enso sagt att djuren gärna får styras för att blottlägga mineraljord så att fröna gynnas och kan gro utan markberedning

– Det känns så bra när man kan kommunicera på det här viset så att det blir ett ömsesidigt utbyte för fåbodbruket och

” Jätteroligt att få chansen att bidra till att skapa en rik biologisk mångfald. Om det inte finns betande djur på skogen så går det ju inte, så det gäller att passa på”

skogsbruket, det är verkligen win-win, tycker Bertil.

Robert håller med och säger att det är jättebra att till exempel fåbodbrukare tar initiativet och kommer med önskemål. Tanken är nu att man under 2022 även ska ta kontakt med fåbodbrukaren i Nybergets fåbod, på andra sidan Dådran, för att också där kunna ställa om skogsmark till betesmark. När allt är klart på Prästbodarna ska även en gemensam uppföljning göras.

– Det är ju svårt att sätta tillbaka ett träd, men man kan ju alltid hugga ner något mer, så att målbilden stämmer, säger Robert Wetterskog, som även före avverkningen går med maskinlaget i markerna och tittar på den målbild som tagits fram tillsammans med Bertil.

RÄTT KUNSKAP AVGÖRANDE

Bertil berättar att även vid tidigare avverkning på kyrkans mark har det varit ett gott samarbete, då fick han också vara med och avgöra vilka träd som skulle sparas på vallen. Några grova, ståtliga ”fåbodgranar” vars stora, täta grenar ger bra skydd åt djuren fick stå kvar tillsammans med några gamla lövtäktssälgar. Bertil betonar vikten av kunskap för att kunna skapa rätt miljöer och menar att det tyvärr är lätt att ide-

ologisk okunskap kan ställa till det. Som exempel ger han hur trädplantor bäst hanteras och refererar till historien som fåbodnestorn Sune Pettersson berättade i en artikel i förra numret av tidningen. Där kvävdes skogsplantorna av högt gräs för att man stängslat in dem i rädsla för att fåbodkorna skulle äta upp plantorna. De plantor som växte där korna betade växte sig istället fina av både gödsel och nerbetat gräs. Bertil menar att det är viktigt med effektiv betesstyrning, att avla på duktiga djur som kan fåbodlivet och som hittar på skogen och att även om man inte vallar djuren längre så kan man styra dem till exempel genom att placera ut saltstenar.

– Vi behöver sådant här utbyte av kunskap, det behövs ett samlat nätverk av kompetens för fåbodbrukare, menar Bertil avslutningsvis.

Victoria Törnqvist

Bertil Johansson, Prästbodarna. Foto: Victoria Törnqvist

Bertil Johansson, Hältby. Foto: Victoria Törnqvist